

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 5, Αρ. 2Α (2009)

Open and Distance Education for Global Collaboration & Educational Development

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
PROCEEDINGS

ISBN 09658790568
ISSN 4959695905

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Open Education
The Journal for Open & Distance Education
& Educational Technology

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΑΝΟΙΚΤΗΣ & ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ICODL 2009

Open & Distance Learning for Global
Collaboration & Educational Development

5th International Conference
in Open & Distance Learning
27 - 29 November, 2009
Athens, Greece

Open & Distance Learning
for Global Collaboration and Educational Development

**VOLUME
TOMOS B**

Editor
Antonis Lionaraki

PART / ΜΕΡΟΣ A

Hellenic Network of Open
& Distance Education
Hellenic Open University
The Open Education Journal

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ «Φυσαλίδες στο νερό που κοχλάζει»

Γεώργιος ΖΑΧΟΣ

doi: [10.12681/icodl.434](https://doi.org/10.12681/icodl.434)

**Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ
«Φυσαλίδες στο νερό που κοχλάζει»**

**HISTORY IN GREEK WEB
“bumbles in boiling water”**

Γεώργιος Α. ΖΑΧΟΣ
ΥΠ.ΠΟ-Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
giorgoszachos@hotmail.com

Περίληψη

Η πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα χαρακτηρίζεται από την εισβολή του Διαδικτύου στις Ιστορικές Σπουδές. Στην Ελλάδα η εισβολή αυτή συνέβη σε μία περίοδο που παρατηρείται μία έκρηξη ιστορίας στα ΜΜΕ (ιστορικές εκδόσεις από εφημερίδες, Ιστορίες των Ολυμπιακών Αγώνων ενόψει της διοργάνωσης του 2004, τηλεκριτική ιστορικών εγχειριδίων, δημοσκοπήσεις-bingo για την δημοφιλέστερη ιστορική προσωπικότητα) (Λιάκος 2007: 14κ.ε.) που συνυπάρχει παράλληλα με μία υποβάθμιση των ιστορικών σπουδών στη δημόσια εκπαίδευση (Λιάτσου 2009). Ο εν πολλοίς ιδιωτικός χαρακτήρας που έλαβε αυτή η εισβολή, η απουσία διαλόγου για τον ρόλο του μέσου στις ιστορικές σπουδές και στην διαρκώς επικαλούμενη προβολή της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, οδήγησαν σ’ αυτήν την αδρή χαρτογράφηση των σχετικών σελίδων του Ελληνικού Διαδικτύου. Η ταχύτητα με την οποία ξεπηδούν οι τελευταίες σαν «φυσαλίδες στο νερό που κοχλάζει», η τεχνοφοβία που υποκρύπτεται πίσω από προ-δικτυακές (pre-web), προ-ηλεκτρονικές μορφές των αντίστοιχων σελίδων των δημόσιων φορέων και η ταυτόχρονη αδυναμία των εθισμένων στην σπανιότητα ακαδημαϊκών ιστορικών να διαχειριστούν την υπερπληθώρα των πληροφοριών που παρέχει το μέσο συγκροτούν ένα ενδιαφέρον θέμα έρευνας, που, ωστόσο, ξεπερνά τους στόχους αυτού του κειμένου.

Abstract

The first decade of the 21st century is characterized by the intrusion of Internet in Historical Science. This intrusion is being taken place in Greece in a period that a History-boom in the Media (historical editions ordered by newspapers, Olympic Games histories in view of Athens 2004 organization, TV criticisms in History School Books, bingo-debates for the most popular historical personality) (Liakos 2007: 14ff) coexists with a decline of the Historical Science in public education (Liatsou 7/6/2009). The following survey of the history web pages is motivated by the private character of this intrusion, the absence of scientific dialogue on the role of the mean in the Historical Discipline as well as the continuous promotion of the so called Cultural Heritage. The rapid emergence, “like bumbles in boiling water” of history web pages, the technophobia that is hidden behind the pre-web, pre-digital forms of the official state pages and at the same time the inability of the academic historians, who are keen to the scarcity of information, to handle with the mass of evidence by-product in the Web, consist an interesting case study, which however extends beyond the scope of this paper.

*Indians enjoyed the cellphones and computers
brought by Columbus*

(Από ιστοσελίδα στις Η.Π.Α.
Motoko Rich [2009], In Web Age, Library Job Gets Update,
The New York Times, 15 Φεβρουαρίου)

Η ελληνική ιστοριογραφία του προηγούμενου αιώνα αποτέλεσε αντικείμενο των ακαδημαϊκών ιστορικών, με εξαίρεση τις τοπικές ιστορίες και τις αυτοβιογραφίες που απευθύνονταν σε ένα περιορισμένο κοινό, το οποίο αποτελούσαν είτε οι ερευνητές ενός συγκεκριμένου αντικειμένου είτε το τοπικό εγγράμματο κοινό. Η εμφάνιση στη δεκαετία του 1990 πληθώρας εικονογραφημένων περιοδικών στρατιωτικής ιστορίας-σε συνέχεια της Εικονογραφημένης Ιστορίας του Πάπυρου που ξεκίνησε στα τέλη του '70-, σήμανε αφενός την αρχή της ενασχόλησης με τη συγγραφή ιστορίας ατόμων που είτε είχαν μεν πραγματοποιήσει ιστορικές σπουδές, αλλά δεν ήταν επαγγελματίες ιστορικοί, είτε απλά είχαν προσωπικό ενδιαφέρον για την ιστορία, και αφετέρου την δημιουργία ενός κοινού που αναζητούσε κάτι που έμοιαζε όλο και λιγότερο με την μέχρι τότε ακαδημαϊκή ιστορία.

Με την είσοδο του νέου αιώνα και την καταλυτική επίδραση του Διαδικτύου στις επιστήμες όχι μόνο στη διαχείριση τους (λ.χ. δημοσίευση), αλλά και στο επιστημολογικό παράδειγμα (λ.χ. συλλογή στοιχείων), αυτή η μορφή της ιστορίας δείχνει να αφήνει πίσω της την ετικέτα της ιστορίας ενός ειδικού κοινού και να μετατρέπεται σε ιστορία «πολλών», αν όχι των «πολλών».

Αφορμή γι' αυτή την διαπίστωση αποτέλεσε η χρήση αυτής της μορφής ιστορίας από τους φοιτητές στις εργασίες του Ανοικτού Πανεπιστημίου, στην Θεματική Ενότητα «Ελληνική Ιστορία» του Προγράμματος Σπουδών «Ελληνικός Πολιτισμός» (ΕΛΠ 11) και ο διάλογος με τους φοιτητές, οι οποίοι υπεραμύνθηκαν της «δημοκρατικότητας του μέσου», της δυνατότητας, δηλαδή, ευκολότερης πρόσβασης για όλους στην ιστορική γνώση και διατύπωσης όλο και περισσότερων απόψεων πάνω σε ιστορικά θέματα. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι ότι μέσα σε δύο χρόνια, το ποσοστό αυτών που χρησιμοποιούν ηλεκτρονική βιβλιογραφία στις εργασίες τους εκτινάχτηκε στο 90% του συνόλου.

Θα μπορούσε ενδεχομένως να χαρακτηριστεί ως ένα φαινόμενο που σχετίζεται αποκλειστικά με το είδος των σπουδών και ταυτόχρονα να δικαιολογηθεί από την γενικότερη «δημοκρατία» του μέσου. Είναι όμως έτσι;

Η επίσκεψη σε πολλές, ελληνικές και μη σελίδες ελληνικής ιστορίας, δείχνει ότι δεν πρόκειται για ένα φαινόμενο του διαδικτύου, ούτε απλά για ένα φαινόμενο της εκπαίδευσης ενηλίκων, και δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθεί παρά μόνο μέσα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, εκείνου της ψηφιακής ιστορίας.

Το ιστορικό Internet: Από την Προϊστορία στην Ιστορία

Από την εποχή που ο Theodor Nelson έφτιαξε το Xanadu (1967), την ψηφιακή του βιβλιοθήκη, και ο Don Mittelman προσπαθούσε να πείσει για την δυνατότητα της χρήσης του H/Y στην ιστορική επιστήμη (1968), κύλησαν πολλά petabytes στους δίσκους των H/Y. Οι H/Y όχι μόνο εξελίχθηκαν σε απαραίτητα εργαλεία της ιστορικής επιστήμης, αλλά πλέον τα ψηφιακά αρχαία (e-mail, ψηφιακές φωτογραφίες και βίντεο) αποτελούν αφ' εαυτού ιστορικά τεκμήρια για κλάδους της.

Η ψηφιακή εποχή της ιστορίας ξεκίνησε από τις βάσεις δεδομένων των πηγών της αρχαίας γραμματείας, της επιγραφικής (TLG, TLL, PHI) και της επιστημονικής βιβλιογραφίας (Dyabola). Η δημιουργία αυτών των βάσεων ήταν, και είναι,

αποκλειστικά έργο Πανεπιστημίων, ιδρυμάτων και δημόσιων οργανισμών, λόγω ανάγκης ειδικευμένου προσωπικού και πιστώσεων και απευθύνονται σε ειδικό ερευνητικό κοινό. Για τους λόγους αυτούς δεν παρέχονταν ελεύθερη πρόσβαση στα στοιχεία των βάσεων (κάτι που ισχύει ακόμη στο λεγόμενο «βαθύ δίκτυο»). Η είσοδος του Internet τοποθέτησε τις στατικές βάσεις δεδομένων των CD-Rom στην προϊστορία της ψηφιακής εποχής, ενώ άλλαξε τους όρους «ιστορική μαρτυρία», «ιστορική πηγή» (λ.χ. οι φωτογραφίες και τα video ως ακέραια ιστορικά στοιχεία, τα e-mail), οι οποίες από την στιγμή που ψηφιοποιούνται γίνονται δυναμικές, υποκείμενες στην επικαιροποίηση των δεδομένων τους και στην εξέλιξη των τεχνολογικών πρακτικών, γίνονται «μεταπηγές».

Τα χιλιάδες ψηφιακά αρχεία φωτογραφιών και βίντεο από το τσουνάμι στην Ινδονησία και τις εκρήξεις στο Metro του Λονδίνου που κατέκλεισαν τους Η/Υ σε χρόνο ρεκόρ και οι βάσεις δεδομένων που δημιουργήθηκαν για την 9/11 και τους τυφώνες Κατρίνα και Ρίτα μεταβάλλουν την σχέση όχι μόνο του ιστορικού αλλά και του αναγνώστη με το ιστορικό γίνεσθαι. Κυρίως, όμως, δημιούργησαν την ανάγκη για μία νέα πολιτική σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, πολιτική που ακόμη δεν έχουμε δει στον ελληνικό χώρο.

Η σύγκριση των αποτελεσμάτων της αναζήτησης του όρου “digital history” στο Google στον «παγκόσμιο ιστό» με αυτά των όρων «ψηφιακή ιστορία», «ιστορία στο διαδίκτυο», «ιστορία στο internet» στις «σελίδες από Ελλάδα» προκαλεί μόνο θλίψη.

Η ψηφιακή ιστορία, όχι μόνο η εθνική, αλλά και η παγκόσμια, αποτελεί αποκλειστικό αντικείμενο τμημάτων πανεπιστημίων σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στις Η.Π.Α., που παράλληλα αναπτύσσουν και την μεθοδολογία της. Επίσης δημιουργούνται περιοδικά ψηφιακής ιστορίας, τα οποία ανατρέπουν ακόμη και την οπτική αίσθηση της ιστορίας. Το θέμα αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις σπουδές ελληνικής ιστορίας, δεδομένης της θέσης που η τελευταία καταλαμβάνει στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού, αλλά και στις εν λόγω ιστοσελίδες.

Ένας πολύ μεγάλος αριθμός πηγών ελληνικής ιστορίας (αρχαιολογικές πηγές, αρχαία και βυζαντινή γραμματεία - ελληνική και λατινική - στο πρωτότυπο και σε μετάφραση), ιστορικά ψηφιακά ή ψηφιοποιημένα κείμενα μπορούν εύκολα να αναζητηθούν και να «κατέβουν» στον Η/Υ όσων ασχολούνται με την ελληνική ιστορία, ερευνητών και όχι μόνο. Ο μεγάλος αριθμός των ιστοσελίδων, στις οποίες συναντά κανείς μεταφρασμένα κείμενα της αρχαίας και βυζαντινής λογοτεχνίας, δεν σχετίζεται μόνο με την έντονη στροφή της έρευνας και της διδασκαλίας της ιστορίας προς την μελέτη και την αξιοποίηση των πηγών, που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες, στροφή που κάθε άλλο παρά άσχετη είναι με την παραγωγή του Thesaurus Linguae Graecae (TLG) από το Πανεπιστήμιο Irvine της Καλιφόρνιας και του Thesaurus Linguae Latinae (TLL) από την Βαυβαρική Ακαδημία των Επιστημών. Επίσης, σχετίζεται με την απουσία μετάφρασης των αρχαίων κειμένων σε αυτά τα προγράμματα, απουσία που περιορίζει την χρήση τους στο ερευνητικό μόνο επίπεδο. Σπανιότερα, συναντά κανείς περιηγητικά κείμενα και έγγραφα που σχετίζονται με την νεότερη ελληνική ιστορία. Αντιθέτως τα τελευταία είναι περισσότερα, όταν αφορούν την ευρωπαϊκή ιστορία. Όσο για τα ιστορικά κείμενα, με εξαίρεση τις σελίδες εξειδικευμένων project (όπως του DIR=De Imperatoribus Romanis), τα περισσότερα, είτε ακολουθούν την οπτική του Perseus project του Πανεπιστημίου Tufts, όπου οι εξειδικευμένες πληροφορίες έχουν συμπληρωματικό ρόλο και δεν ενσωματώνονται αλλά συνδέονται με το κυρίως κείμενο, είτε αποτελούν στην ουσία για σειρά μαθημάτων που μπορούν οι φοιτητές των πανεπιστημίων να κατεβάσουν στον Η/Υ.

Όμως, παρά το γεγονός ότι με εξαίρεση εξειδικευμένα sites, κυρίως αρχαιολογικά, βιβλιογραφικές βάσεις, ψηφιοποιημένα ερευνητικά περιοδικά και βιβλιοκρισίες, τα υπόλοιπα κάθε άλλο παρά απρόσιτα είναι στο ευρύ κοινό, το πρόβλημα της γλώσσας οδηγεί τους έλληνες χρήστες του δικτύου στο ελληνικό ιστορικό Internet.

Το ελληνικό ιστορικό Internet

Αντίθετα με όσα συμβαίνουν στην αλλοδαπή, η ελληνική ψηφιακή ιστορία είναι μάλλον απύσχα από το έργο των ελληνικών κρατικών φορέων, όχι μόνο ως πανεπιστημιακό αντικείμενο, αλλά και ως παραγωγή ιστορίας. Τα αναρτημένα κείμενα στην ιστοσελίδα του ΥΠΕΠΘ και οι ιστοσελίδες του ΥΠ.Π.Ο, οι οποίες αποτελούν περισσότερο τουριστικό οδηγό παρά πηγή ιστορικών τεκμηρίων, απλά πιστοποιούν την ένδειξη. Ενθαρρυντικό στοιχείο είναι οι βάσεις ιστορικών τεκμηρίων που έχουν αρχίσει να δημιουργούνται από Πανεπιστήμια και Ιδρύματα, όπως το Πρόγραμμα «Κάτοπτρον» του Εργαστηρίου Ηλεκτρονικής Διαχείρισης Ιστορικών Αρχείων του Τμήματος Μεθοδολογίας Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης (ΜΙΘΕ) του Πανεπιστημίου Αθηνών, με ψηφιακές ιστορικές πληροφορίες για την ελληνική παιδεία, τη φιλοσοφία και τις επιστήμες από το 17ο ως τις αρχές του 19ου αιώνα (περιέχονται και ιστορικά κείμενα του 19^{ου}, τα οποία, όμως, ανήκουν στην ιστορία της Ιστοριογραφίας), οι συλλογές του ΕΛΙΑ, που πρόσφατα συγχωνεύθηκε με το ΜΙΕΤ, και ο «Πανδέκτης» του ΕΙΕ, ένας ψηφιακός θησαυρός της Ιστορίας και του Πολιτισμού (αρχαίες επιγραφές, μοναστηριακά αρχεία, μετονομασίες οικισμών, ελληνικός τύπος του εξωτερικού, τεκμήρια ελληνικής χαρτογραφίας κλπ.). Ψηφιακά, όμως, ή συνήθως ψηφιοποιημένα κείμενα «τελικής» ιστορίας μόλις πρόσφατα αναρτήθηκαν

Στην ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών υπάρχουν, επίσης, μία ψηφιακή παρουσίαση της Ζωφόρου του Παρθενώνα και η ψηφιακή έκδοση της Αρχαιολογίας της πόλης των Αθηνών, μία ψηφιακή επανέκδοση-με συμπληρώσεις, προσθήκες νέων κεφαλαίων και εμπλουτισμένη με αποσπάσματα από ιστορικές πηγές και πλούσιο εικονογραφικό υλικό-του ομότιτλου τόμου και μία βάση ψηφιακών ή ψηφιοποιημένων ιστορικών κειμένων «τελικής» ιστορίας. Στα τελευταία θα πρέπει να προστεθούν και τα πρώτα αυστηρά επιστημονικά περιοδικά ιστορίας, τα «Τεκμήρια», τα «Βυζαντινά Σύμμεικτα» και το «The Historical Review», που μαζί το «Ιστορεΐν» της (Ε.Μ.Ι.Θ.Ι) εκδίδονται πλέον και σε ψηφιακή ή ψηφιοποιημένη μορφή.

Εξχωριστή είναι η περίπτωση του κόμβου της Εκκλησίας της Ελλάδος, όπου η παρουσίαση της Ιστορίας πραγματώνεται μέσα από τα επιλεγμένα και μεταγραμμένα σε εννέα γλώσσες κείμενα της ψηφιακής βιβλιοθήκης «Μυριόβιβλος» (το όνομα της γνωστής βιβλιοθήκης του Πατριάρχη Φωτίου) που εμπεριέχεται στον διαδικτυακό πολιτιστικό κέντρο της Εκκλησίας της Ελλάδος «Artopos». Στην Μυριόβιβλο υπάρχουν, επίσης, κείμενα εκκλησιαστικά, Φιλοσοφίας, Κοινωνιολογίας κ.ά. Την ιστορία την συναντά κανείς και στην ενότητα «Μοναστήρια και Προσκυνήματα».

Έμμεσα, σχετιζόμενα με το θέμα μας ήταν ο «Κόσμος των Μεταφράσεων» και η «Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια» (μεταφράσεις, συγγραφή λημμάτων, βιβλιογραφικοί κατάλογοι), τα οποία είχαν ως στόχο τη δημιουργία ενός έργου αντίστοιχου της «Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαίδειας» της δεκαετίας του 60 και αποτελούσαν δύο από τις κύριες δραστηριότητες του «διαδικτυακού καφενείου» (internet café). Το τελευταίο δημιουργήθηκε επί αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου-ο οποίος ίδρυσε και τον κόμβο-και δεν είναι πλέον ενεργό.

Οι ιστορικές σελίδες του κόμβου, αλλά και όλος ο κόμβος, στηρίζονται σε προ-δικτυακές (pre-web), προ-ηλεκτρονικές μορφές επικοινωνίας. Πρόκειται στην ουσία για ψηφιακή αναπαραγωγή έντυπου λόγου και συμβάλλουν στην συγκρότηση ή ηλεκτρονική αναδιατύπωση μιας εντός εκκλησιαστικού πλαισίου ιστορίας του ελληνικού έθνους-από την οποία απουσιάζει η αρχαιότητα-, που απευθύνεται σε μια ηλεκτρονική πλέον πανορθόδοξη κοινότητα.

Οι ιδιωτικοί φορείς που ασχολούνται με το θέμα μας μπορούν να χωρισθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: αυτή των ιδρυμάτων και αυτή των υπόλοιπων ιδιωτών (φυσικά πρόσωπα, σύλλογοι, οργανώσεις)

Ο χαρακτήρας των πρωτοβουλιών των φορέων της πρώτης κατηγορίας σχετίζεται με την φύση του ιδρύματος. Έτσι, για παράδειγμα, η «ψηφιακή βιβλιοθήκη» του Ιδρύματος Λάτση περιλαμβάνει τον «κύκλο των μουσείων», ψηφιοποιημένους οδηγούς ελληνικών αρχαιολογικών μουσείων, οι οποίοι τυπώθηκαν με την χορηγία του ιδρύματος, ενώ το Ίδρυμα Λαμπράκη, λόγω της εμπλοκής του με την Μέση Εκπαίδευση, συμμετέχει σε προγράμματα παραγωγής ψηφιακού ιστορικού υλικού, με την μορφή, όμως, CD-Rom. Αντιθέτως, το Μουσείο Μπενάκη, λόγω του πρωτότυπου υλικού, προχώρησε σε ψηφιοποίηση των συλλογών του (φωτογραφίες, αντικείμενα, ιστορικά αρχεία κλπ.) προσφέροντας μάλιστα online πρόσβαση σ' αυτές.

Διαφορετική είναι η περίπτωση του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού. Το πρώτο διαδικτυακό έργο του υπήρξε μία ψηφιακή ιστορία του Ελληνικού Έθνους-εξάλλου πολλά από τα κείμενα, ειδικά της αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων, είχαν ως βάση τους την συγκεκριμένη έκδοση-, διανθισμένη, εκτός από φωτογραφίες και χάρτες που συναντά κανείς στις έντυπες εκδόσεις, και με γλωσσάρια και επεξηγηματικά κείμενα ώστε να γίνει περισσότερο προσιτή στο ευρύ κοινό. Ένας ακόμη λόγος της ανταπόκρισης που έχει είναι το μικρό μέγεθος των κειμένων, που περιορίζονται στα ιστορικά συμπεράσματα, μέγεθος που τα καθιστά ευανάγνωστα.

Σ' αυτή την παραγωγή ήρθαν να προστεθούν η Ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων-εν όψει της Ολυμπιάδας του 2004-, μία σειρά ιστορικών προσωπογραφιών (Αλέξανδρος, Ησίοδος, Χρυσ. Νοταράς κλπ.), και ιστοριών πόλεων (Αρχαία Αγορά της Αθήνας, αρχαία Μίλητος, Βυζαντινή Καστοριά, Μυστράς κλπ.), διάφοροι άλλοι κόμβοι (Αιγαίο και Αίγυπτος, Παλαιά Βουλή κ.ά.) και οι ηλεκτρονικές εγκυκλοπαιδείες για την Μ. Ασία, τον Εύξεινο Πόντο και την Κωνσταντινούπολη. Πρωτότυπο ιστορικό έργο αποτελούν οι παραγωγές του Τμήματος Γενεαλογίας και Προφορικής Μαρτυρίας.

Το χαρακτηριστικό, όμως, όλων των εγχειρημάτων, είναι ότι έχουν αναχθεί σε βασικό στοιχείο εκλαΐκευσης οι τρισδιάστατες απεικονίσεις αρχιτεκτονικών μνημείων και ιστορικών χαρτών, που κατασκευάστηκαν για την «εικονική πραγματικότητα» και στη συνέχεια αναρτήθηκαν σε πιο «ελαφριές» μορφές στην ιστοσελίδα. Στην ανάπτυξη αυτού του είδους της απεικόνισης έπαιξε ρόλο και το ασύμφορο των πνευματικών δικαιωμάτων των φωτογραφιών, ενώ στη χρήση τους για τις διαδικτυακές σελίδες η ανάπτυξη της ευρυζωνικότητας.

Γενικά η ψηφιακή ιστορία που παράγεται από τους παραπάνω φορείς χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη εικονοποίηση της ιστορικής αφήγησης, ενώ η ιστορική ανάλυση που δεν παράγει εικόνες τείνει να εξαφανιστεί. Το εγχείρημα δεν είναι άσχετο με μία γενικότερη προσπάθεια δημιουργίας εικονικών μουσείων και βιβλιοθηκών (ή καλύτερα εικονοθηκών) που προωθείται και από την Ε.Ε.

Στη διαδρομή της δημιουργίας ψηφιακής ιστορίας από ιδρύματα και οργανισμούς υπήρξαν σκέψεις αποκόμισης άμεσου οικονομικού οφέλους, οι οποίες τελικά εγκαταλείφθηκαν μαζί τα banners, όχι μόνο επειδή οι πληροφορίες που

αναζητούσαν οι επισκέπτες υπήρχαν στο «ελεύθερο διαδίκτυο», αλλά κυρίως, επειδή έγινε σαφές ότι ήταν πολύ μικρός ο αριθμός αυτών που ήταν διατεθειμένοι να πληρώσουν για κάθε τύπου πληροφορία στο διαδίκτυο, ενώ από την άλλη είχε αποδειχθεί ότι το κοινό που κλικάριζε στα banners ήταν εξίσου αμελητέο. Έτσι προτιμήθηκε κάτι περισσότερο επικερδές: να αποτελέσει η ιστορία, η αρχαιολογία, η ιστορία της τέχνης το βαρύ πυροβολικό της διαφήμισης των ιδιοκτητών και της στήριξης των άλλων πιο επικερδών δραστηριοτήτων τους. Σε άλλες περιπτώσεις τα banners των διαφημιστών αντικαταστάθηκαν από τα λογότυπα των χορηγών. Ενεργή, πάντως, παραμένει η αγορά των φωτογραφιών (Rosenzweig 2001: 564-579).

Οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες της δεύτερης κατηγορίας χαρακτηρίζονται από τελειώς διαφορετικά κίνητρα.

Μία χαρακτηριστική ομάδα αποτελούν τα πατριωτικά sites και blogs με το ζήτημα της Μακεδονίας και τα ελληνοτουρκικά να αποτελούν την κύρια ενασχόλησή τους. Το πρώτο μάλιστα υπερτερεί χαρακτηριστικά, λόγω της ανάκυψής του στις αρχές της δεκαετίας του 90, ταυτόχρονα δηλαδή με την εμφάνιση του Internet, με αποτέλεσμα, χάρις και στις φιλότιμες προσπάθειες των Σκοπιανών και των Βούλγαρων εθνικιστών (χαρακτηριστικό είναι ότι η ιστοσελίδα των τελευταίων είναι στην ελληνική), να αποτελέσει την κύρια διαδικτυακή εθνική διαμάχη. Αντίθετα, η μακριά έντυπη προϊστορία των ελληνοτουρκικών, άφησε λίγα για τη διαδικτυακή εκδοχή της.

Το κωμικό πρόσωπο αυτής της διαμάχης μπορεί κανείς να δει στη διαδικτυακή ψηφοφορία για το «πρόσωπο του 20^{ου} αιώνα» που διοργάνωσε το περιοδικό Time από το 1997 έως το 2000, στην οποία ψηφοφορία οι γείτονες ψήφισαν Κεμάλ Ατατούρκ και εμείς Ελευθέριο Βενιζέλο. Τελικά, το πλήθος των γειτόνων επικράτησε και ο Κεμάλ τερμάτισε δεύτερος πίσω από τον Ουίστον Τσώρτσιλ. Λίγο πριν κλείσει αυτό το κείμενο μία ακόμη ψηφοφορία ξεκινούσε στο Διαδίκτυο, αυτή την φορά για την ελληνικότητα της Μακεδονίας.

Οι ιστοσελίδες, αυτές, ασχολούνται με τον σχολιασμό της σχετικής επικαιρότητας χωρίς να περιέχουν κείμενα ιστορικού περιεχομένου με την κλασική έννοια. Ωστόσο, παράλληλα με τη διαφήμιση και το «κατέβασμα» βιβλίων πατριωτικού περιεχομένου, ο αναγνώστης μπορεί να βρει αρχαίες πηγές στο πρωτότυπο και σε μετάφραση στη δημοτική. Παρόμοια θεματολογία και παροχές πηγών συναντά κανείς στους ιστότοπους συγκεκριμένων πολιτικών οργανώσεων.

Ένα αξιοπρόσεκτο στοιχείο αυτών των ιστοσελίδων είναι ότι αν και ο βασικός τους στόχος, σύμφωνα με τα λεγόμενα των δημιουργών τους, είναι η αντιμετώπιση της ανθελληνικής προπαγάνδας, τα περισσότερα κείμενά τους είναι στην ελληνική γλώσσα, κάτι που σημαίνει ότι είτε απευθύνονται σε κάποιον εσωτερικό εχθρό, είτε απλά ικανοποιούν τις συγγραφικές ανησυχίες των επισκεπτών τους, είτε έχουν άλλες επιδιώξεις. Ένα πρόχειρο σερφάρισμα στις σελίδες τους αποδεικνύει ότι ισχύουν και τα τρία, ανάλογα με την περίπτωση.

Μια άλλη, νεοφερμένη, κατηγορία αποτελούν οι προσωπικές σελίδες και τα blogs, όπου αναρτώνται κείμενα των δημιουργών τους ή άλλων, που είτε έχουν κατατεθεί γι' αυτόν τον σκοπό-απαντώντας στη σχετική ζήτηση-, είτε προέρχονται από άλλους ιστότοπους. Χαρακτηριστικό των κειμένων, τα οποία αφορούν σχεδόν αποκλειστικά την ελληνική ιστορία, είναι ότι δεν πρόκειται για πρωτογενή έρευνα, αλλά για σύνθεση γνωστών ιστορικών στοιχείων και αναπαραγωγή συνήθως παλαιών απόψεων, οι οποίες υπάρχουν συχνά σε μια άλλη μορφή σε άλλες ιστοσελίδες. Τα ενδιαφέροντα των δημιουργών κινούνται σε ένα μεγάλο φάσμα ανθρωπιστικών σπουδών (γλώσσα, νεοελληνική ποίηση και λογοτεχνία, λαογραφία κ.λ.π.). Στις

περιπτώσεις των blogs, παρατηρεί κανείς, όπως είναι φυσικό, και κριτική για τα κείμενα που αναρτώνται.

Μία ολιγάριθμη ομάδα, πηγή πλούσιας ιστοριογραφίας, είναι οι ιστότοποι περιοδικών, είτε πρόκειται για ηλεκτρονικές εκδόσεις έντυπων, είτε για ηλεκτρονικά περιοδικά που ασχολούνται αποκλειστικά με θέματα ιστορίας ή αφιερώνουν ένα σημαντικό τμήμα του περιεχομένου τους σ' αυτά. Σ' αυτά μπορεί να βρει κανείς από εξειδικευμένα κείμενα τοπικής ιστορίας μέχρι κείμενα ευρωπαϊκής και αμερικάνικης ιστορίας. Και οι δύο περιπτώσεις έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μιας και τα πρώτα αποτελούν πρωτογενή πηγή πληροφοριών, ενώ τα δεύτερα αποτελούν ευχάριστη εξαίρεση στον ελληνοκεντρισμό του «ελληνικού ιστορικού Internet». Την δική τους θέση στις συγκεκριμένες σελίδες έχουν τα κείμενα της στρατιωτικής ιστορίας. Στις ηλεκτρονικές εκδόσεις έντυπων περιοδικών δραστηριοποιούνται εκδοτικοί οίκοι που αποκομίζουν άμεσα οικονομικά οφέλη από την διάθεση ιστορικών (και όχι μόνο) κειμένων μέσω του δικτύου.

Μία ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι σελίδες της «Νέας Αρχαιολατρείας», στις οποίες μπορεί να συναντήσει κανείς από την Ομάδα Ε, την Ατλαντίδα και την Θούλη μέχρι την σχέση των εξωγήινων με την υπερ-τεχνολογία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, όλα άρρηκτα συνδεδεμένα με την αμφισβήτηση της παραδοσιακής ιστορικής ή αρχαιολογικής άποψης (λ.χ. με την «αποσυμβολοποίηση των μύθων») και την αντίσταση στην καθεστηκία παγκόσμια τάξη πραγμάτων που πάντοτε παρουσιάζεται ενιαία, σκόπιμη και ανθελληνική (αμερικανο-εβραϊκή). Στα πλαίσια αυτής της αμφισβήτησης της παραδοσιακής επιστημονικής άποψης εντάσσεται η απουσία κειμένων «τελικής» ιστορίας και η εμμονή στις πηγές της αρχαίας γραμματείας, οι μόνοι ανόθευτοι φορείς-αγωγοί μετακένωσης της αρχαίας σοφίας, στην οποία φυσικά την κυρίαρχη θέση κρατά η Θεογονία του Ησιόδου, οι εποχές της οποίας αρμονικά συμπλέκονται με την εποχή των Ιχθύων.

Αξιοσημείωτα είναι η ύπαρξη συγγραφέων που γράφουν σε περισσότερες από μία ιστοσελίδες αυτών των κατηγοριών και η διασυνδεσιμότητα (links) μεταξύ των ιστοσελίδων. Χαρακτηριστικό της εμμονής με την εθνική ιστορία, και μάλιστα την αρχαία, είναι το γνωστό εικονίδιο με την καρικατούρα που κρατάει φτυάρι (δηλώνει ότι η σελίδα είναι υπό κατασκευή), το οποίο σε μία από τις παραπάνω ιστοσελίδες φέρει καιπερικεφαλαία.

Μία ξεχωριστή κατηγορία ιστοσελίδων που εμπεριέχουν ιστορική πληροφορία είναι οι ιστοσελίδες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Κάθε δήμος που σέβεται τον εαυτό του θεωρεί υποχρέωσή του να αφιερώσει ένα μέρος της ιστοσελίδας του στην ιστορία ή καλύτερα στα «αρχαία» άντε και στην αρχαία ιστορία της περιοχής του. Είναι χαρακτηριστικό ότι η βυζαντινή περίοδος, όχι ως μνημεία, αλλά ως ιστορία, και πόσο μάλλον η νεότερη ιστορία συχνά πυκνά παραλείπονται.

Αυτό οφείλεται στην αρχαιολατρεία, στις περιορισμένες πληροφορίες που υπάρχουν για την βυζαντινή ιστορία των περιοχών των περισσότερων δήμων-λόγω των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η έρευνα της τοπικής ιστορίας της περιόδου-, στην προσπάθεια να αποφευχθούν αναφορές στην εθνική αντίσταση και τον εμφύλιο, θέματα ακόμη ταμπού για την ελληνική τοπική ιστορία και, τέλος, στο γεγονός ότι η ιστορία που αναρτάται δεν έχει κυρίως σκοπό την παροχή γνώσης, αλλά τη διαφήμιση των αρχαιολογικών ευρημάτων και μνημείων που μπορεί να δει και να επισκεφτεί ο τουρίστας, και αυτά στην συντριπτική τους πλειονότητα είναι των αρχαίων χρόνων. Ένα βασικό μειονέκτημα των ιστοσελίδων αυτών είναι ότι οι δήμοι δεν θεωρούν ότι αυτές χρήζουν ενημέρωσης.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, το Διαδίκτυο στην Ελλάδα παραμένει, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, ένας προνομιακός χώρος των ερασιτεχνών ιστορικών, με όλες τις συνέπειες που έχει κάτι αυτό για την διάδοση της ιστορίας στο ευρύ κοινό. Οι λόγοι θα πρέπει να αναζητηθούν αφενός μεν στην απροθυμία όσων φορέων είναι επιφορτισμένοι με την παραγωγή ιστορίας (Πανεπιστήμια, Ιδρύματα) να ασχοληθούν με το μέσο ("real historians do not read bytes", Barlow 1998: 205), και αφετέρου στην ευκολία εύρεσης στοιχείων από άτομα που δεν γνωρίζουν τον τρόπο, δεν έχουν πρόσβαση και κυρίως χρόνο για την αναζήτηση της πληροφορίας σε βιβλιοθήκες, στο χαμηλό κόστος απόκτησης της πληροφορίας (σε σύγκριση με την αγορά ενός αριθμού βιβλίων) και επίσης στην ευκολία επεξεργασίας για την παραγωγή νέας, η οποία μπορεί, πάλι χωρίς κόστος, άμεσα να δημοσιευθεί. Όλοι, τώρα, μπορούν να πραγματοποιήσουν την επιθυμία τους να γράψουν Ιστορία (με ή χωρίς εισαγωγικά).

Αυτή την τελευταία επιθυμία ενισχύουν οι ελεύθερες ηλεκτρονικές εγκυκλοπαιδείες, εικονικά/ές περιβάλλοντα/κοινότητες που ευαγγελίζονται την ελεύθερη δημιουργία και πρόσβαση στη γνώση, εγχείρημα, το οποίο δεν είναι χωρίς προβλήματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της wikipedia, για την οποία αποκαλύφθηκε ότι λήμματά της σχετικά με το Ιράκ και το Γκουαντάναμο είχαν τροποποιηθεί από την CIA και το FBI. Πάρα ταύτα, η wikipedia ταχύτατα μετεξελίχθηκε σε αντικείμενο ερευνητικού προγράμματος και σε εκπαιδευτικό εργαλείο της βασικής εκπαίδευσης στις Η.Π.Α. και την Μ. Βρετανία.

Στην ελληνική εκδοχή της, τον πρώτο ενθουσιασμό ακολούθησε η αντιπαράθεση πολιτικών οργανώσεων, χριστιανικών οργανώσεων και αιρέσεων, καθώς και η διαμάχη πάνω σε ιστορικά θέματα ελλήνων συγγραφέων λημμάτων με συγγραφείς από άλλες wiki (Τουρκίας, Σκοπίων κλπ.). Στη συνέχεια δημιουργήθηκε Ορθόδοξο wiki, του οποίου οι εκδότες έχουν, όπως αναγράφεται στη σελίδα, «ως ουράνιο προστάτη και καθοδηγητή τον Άγιο Ιωάννη Δαμασκηνό, αναζητώντας τη γνώση και τη λατρεία της Αγίας Τριάδας και της Ορθόδοξης Εκκλησίας διαμέσου αυτών των σελίδων», καθώς και ποντιακό wiki.

Το σοβαρό του εγχειρήματος μπορεί κανείς να διακρίνει πίσω από την κυκλοφορία προτάσεων στην «μπλογκόσφαιρα» να αποτελέσει η συγγραφή των λημμάτων αντικείμενο των μαθητών στη Μέση Εκπαίδευση, ενώ το αστείο του πράγματος στην δημιουργία της Φρικηπαίδεια, παρωδίας της πρώτης.

Γενικά, πάντως, το γεγονός ότι τα κείμενα των ελεύθερων αυτών εγκυκλοπαιδειών είναι δυναμικά και προϊόντα εικονικών κοινοτήτων μπορεί να μην τα καθιστά λιγότερο έγκυρα από άλλα παραδοσιακής μορφής, αλλά αποτελεί την πρώτη προσπάθεια σχετικοποίησης του παραγωγού της γνώσης και της ευθύνης του καθώς και της κατά βούληση χρήση του προϊόντος, χωρίς πνευματικά δικαιώματα και νομικές ή ηθικές υποχρεώσεις.

Ένα παιχνίδι για ενήλικες;

Αν και πρόκειται για ένα κακά οργανωμένο περιβάλλον μάθησης που ευνοεί τη διαγώνιο ανάγνωση, το Διαδίκτυο αποδεικνύεται ένα όχι μόνο ελκυστικό μέσο αλλά και χρήσιμο εργαλείο για την διδασκαλία της Ιστορίας στην Μέση Εκπαίδευση, ασχέτως του εύρους εφαρμογής του στην Ελλάδα και της εμμονής της προσέγγισής του μόνο εντός του πλαισίου της νεωτερικότητας. Αυτό οφείλεται στην εξοικείωση των μαθητών με το μέσο για ψυχαγωγικούς σκοπούς, στην ευκολία εύρεσης αλλά και κατανόησης των κειμένων όχι μόνο λόγω της εικονογράφησης αλλά και της απλουστευτικής γλώσσας που χρησιμοποιείται στις ιστοσελίδες, και κυρίως στην αναζωογόνηση ενός μαθήματος που η διδασκαλία του μέσω των διδακτικών εγχειριδίων παραμένει μη ελκυστική. Εξάλλου, η δυνατότητα προεπιλογής των ιστοσελίδων που θα χρησιμοποιηθούν (ή η off-line εργασία) επιτρέπει-ασχέτως αν αυτό είναι αντιδιαμετρικά αντίθετο προς την φιλοσοφία του μέσου-τον έλεγχο της ποιότητας της πληροφορίας που χρησιμοποιείται από τους χρήστες.

Από την άλλη, βέβαια, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι ούτως ή άλλως το Διαδίκτυο είναι ένα περιβάλλον μάθησης που ναι μεν ευνοεί, λόγω της πολυστρωματικότητας της πληροφορίας και της πολυμεσικότητας, μια πολυκατευθυνόμενη ανάγνωση και συσχέτιση των στοιχείων, αυτό, όμως γίνεται μέσω προκατασκευασμένων επιλογών, οι οποίες για να τροποποιηθούν προϋποθέτουν και αυξημένο ηλεκτρονικό αλφαριθμητισμό. Συνεπώς, η πολυδιαφημιζόμενη διαδραστικότητα στις εκπαιδευτικές ιστοσελίδες και CD-Rom, ως ισχυρές λειτουργικές μεταποιήσεις που αφηγούνται τη «δική τους ιστορία», περιορίζεται στα όρια συγκεκριμένων προεπιλογών, οι οποίες σχετίζονται συχνά με ίδια συμφέροντα, τουλάχιστον οικονομικά. Ακόμη και οι μηχανές αναζήτησης εφαρμόζουν πολιτικές προβολής που καθορίζονται από εμπορικά και πολιτικά κριτήρια (λ.χ. τα αποτελέσματα των yahoo και google για το Θιβέτ σε αναζητήσεις που γίνονταν από την Κίνα).

Προεπιλογή ιστοσελίδων υπάρχει και στην εκπαίδευση ενηλίκων, όχι όμως ως δικλείδα ασφαλείας ούτε ως αποτέλεσμα συμφερόντων. Οι προεπιλογές δεν γίνονται από το μέσο αλλά από τον ίδιο τον χρήστη στη συνείδηση του οποίου ενυπάρχουν προηγούμενες γνώσεις (λ.χ. σχολικές), κομματικές ιστορίες και ιδεολογικές προκαταλήψεις του παρελθόντος, ενώ η συλλογική μνήμη, ο εθνοκεντρισμός και οι παραδοσιακές ιστοριογραφίες περιορίζουν την ιστορική οπτική.

Αυτές οι «προσημειώσεις» δεν είναι άσχετες με τον προσανατολισμό του ελληνικού πατριωτικού διαδικτύου, όπου η σχέση επισκέπτη και ιστοσελίδας είναι αυτή των συγκοινωνούντων δοχείων. Ο πρώτος επιλέγει και αντλεί από τη δεύτερη τα στοιχεία που ταιριάζουν στην προσωπική του ιδεοληψία για την ιστορία για να τα καταθέσει σε κάποια τρίτη υπό μορφή ιστορικού κειμένου. Ακόμη πιο αποκαλυπτική αυτής της μεθόδου των συγκοινωνούντων δοχείων είναι η περίπτωση των φροντιστηριακών sites, τα οποία παρέχουν κείμενα βοηθητικά για τις εργασίες φοιτητών, οι οποίες επιστρέφουν στην ιστοσελίδα τους ως εκπαιδευτικό υλικό.

Σ' αυτή την μονοδιάστατη σχέση συντείνει η σχέση επαγγελματιών και ερασιτεχνών ιστορικών, η οποία παραμένει συχνά στο επίπεδο της απαξίωσης των δεύτερων από τους πρώτους, μέσω μιας ιδιότυπης *damnatio memoriae*, ενώ την ίδια στιγμή σε άλλες χώρες η διάκριση αυτή αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο έρευνας και οι ερασιτέχνες ιστορικοί εκπαιδεύονται και χρησιμοποιούνται στη συλλογή ιστορικών στοιχείων (λ.χ. τοπικής ιστορίας).

Όσο κι αν το ελληνικό ιστορικό διαδίκτυο φαντάζει σαν ένα **παιχνίδι για ενήλικες**, στο οποίο δεν υπάρχουν λόγοι να συμμετάσχει η επιστημονική κοινότητα, η συνεχής ανάδυση ιστορικών κόμβων σαν **τις φυσαλίδες στο νερό που κοχλάζει** (Λιάκος 2007: 17) και η μαζικότητα του μέσου δεν επιτρέπει τέτοιου είδους εφησυχασμούς.

Η πρόσφατη εμπειρία του ρόλου που έπαιξε το Διαδίκτυο στις πολεμικές συγκρούσεις στο Ιράκ, το Αφγανιστάν και την Γάζα αποτελούν ίσως ένα ακραίο, αλλά χρήσιμο παράδειγμα. Οι ιστοσελίδες και τα blogs αποτέλεσαν όχι μόνο χώρους ανάρτησης απόψεων, αλλά πηγές ιστορικών τεκμηρίων, τα οποία δεν παρατίθονταν απλά, αλλά επιλέγονταν προκειμένου να δημιουργήσουν ή να ανατρέψουν συγκεκριμένες ιστορικές εντυπώσεις. Όταν στην ανιστορική αυτή επιλογή τεκμηρίων έρχεται να προστεθεί και η παραποίηση κειμένων που αναρτώνται στο Διαδίκτυο, τότε αντιλαμβάνεται κανείς ότι εκτός από μία στρατευμένη ιστορία έχουμε και μία παρά-ιστορία, που δεν αφορά μόνο τον απλό χρήστη, αλλά και την επιστήμη της σύγχρονης ιστοριογραφίας, η οποία καλείται να υπερβεί τα κλασικά σχήματα της κριτικής ανάγνωσης των πηγών, και να απαντήσει σε μια σειρά ερωτημάτων της ψηφιακής πλέον ιστορίας: «ποιος είναι ο δημιουργός», «ποιοι οι σκοποί και οι επιδιώξεις του», «ποιος ο χρόνος της δημιουργίας και της τροποποίησης», «πόσες αναφορές και ποιος ο βαθμός επισκεψιμότητας». Αν σ' αυτά προσθέσει κανείς και την ψευδαίσθηση που διαρκώς κερδίζει έδαφος «ότι δεν απαντά στο διαδίκτυο, ίσως να μην συνέβη ποτέ» (Rosenzweig 2001: 562), αντιλαμβάνεται κανείς ότι η ιστορία στο Διαδίκτυο κάθε άλλο παρά παιχνίδι για ενήλικες είναι.

Βιβλιογραφία-Δικτυογραφία

(Οι σελίδες λειτουργούσαν μέχρι την 6/5/2009. Το βασικό πρόβλημα του Διαδικτύου είναι το προσωρινό των ιστοσελίδων, οι οποίες στην καλύτερη περίπτωση αλλάζουν url και στην χειρότερη παύουν ξαφνικά να υπάρχουν).

- Αγραφιώτου, Π. (2003). 'Διδάσκοντας Ιστορία μέσω του Διαδικτύου: Χρησιμότητα ή αναγκαιότητα; Νέες προκλήσεις', *Πρακτικά 2^ο Παν. Συν. των Εκπαιδευτικών για τις ΤΠΕ, Σόρος, 9-11 Μαΐου 2003*, σελ. 165-176.
- Ασδραχάς, Σ. (1999). *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα.
- Baldassare, M., Colasacco, R., Castrovilli, N. (2007). 'The Blog as a Communicative and Educational Setting', *ICODL 4*, pp. 75-82.
- Barlow, J.G. (1998). 'Historical Research and Electronic Evidence: Problems and Promises', in *Writing, Teaching, and Researching History in the Electronic Age*, Editor: Trinkle D.A., New York, pp. 194-225.
- Beardman, D, Trant, J. (1998). 'Authenticity of Digital Resources: Towards a Statement of Requirements in the Research process', *D-Lib Magazine*, June 1998, Retrieved on 19/2/2009 from <http://www.dlib.org>
- Becher, C. (1932). 'Everyman His Own Historian', *American Historical Review* 37, pp. 221-236
- Charles Sturt University (2002), 'Topic 9: Public History and Local History', Retrieved on 10/3/2009 from <http://csusap.csu.edu.au/~rmclachl/hst209/pub11.htm>
- Cohen, D., Rosezweig, R., 'Digital History, A guide to Gathering, Preserving, and Presenting Past on the Web', Retrieved on 26/2/2009 from <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/>
- Craver, K. (1999), 'Using Internet Primary Sources to Teach Critical Thinking Skills in History', Connecticut.
- Γαζή, Έ. (2003-2004). 'Η «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» στο Διαδικτυακό κόμβο της Εκκλησίας της Ελλάδος', *Η Ιστορία ως Διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας* Αθήνα 30/11-2/12/2001 (πρακτικά Συνεδρίου, *Historiein* 4).
- Γιακουμάτου, Τ. (1996). 'Διδάσκοντας ιστορία την εποχή του διαδικτύου', *Φιλολογική* 97, pp. 69-75.

- Γκόλια, Π., Κασκαμανίδης, Ι., Βαμβακίδου, Ι. (2008). 'Η χρήση των διαδικτυακών πηγών στη διδασκαλία της ιστορίας: Μία διδακτική προσέγγιση για την ιστορία της Στ' τάξης του δημοτικού σχολείου', *Θεωρείο: Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, σελ. 68-83.
- ICODL 4: 4th International Conference in Open and Distance Learning, 23-25/11/2007, Propobos, Athens 2007.
- Κασκαντάμη, Μ. (2001). 'Μαθαίνοντας στο Internet Αρχαία-Νέα-Ιστορία', Αθήνα.
- Κάστελς, Μ. (2005). 'Ο Γαλαξίας του Διαδικτύου', μτφρ. Ε. Αστερίου, Αθήνα.
- Κορωνάιος, Π. (2007). 'Πόλεμος με «κλικ» και «ποντίκια»', *Ελευθεροτυπία*, 11 Μαρτίου.
- Κοτσιαρός, Α. (2004). '«www.ΠολιτικόΙσλάμ.online.tr»: Η ηλεκτρονική παρουσία του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ στο Διαδίκτυο', Αθήνα.
- Λαμπρόπουλος, Β. (2008). 'Η Ιστορία απέναντι στη λογοτεχνία', *Ελευθεροτυπία*, 8 Φεβρουαρίου.
- Lee, J.K. (2002). 'Digital History in the History/Social Studies Classroom', *The History Teacher* 35.4, pp. 503-517.
- Λιάκος, Α. (2007). 'Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;', Αθήνα.
- Λιάτσου, Ο. (2009). 'Πλήττον αφόρητα στις ώρες της Ιστορίας', *Ελευθεροτυπία*, 7 Ιουνίου.
- Lih, A. (2009). 'The Wikipedia Revolution: How a Bunch of Nobodies Created the Worlds Greatest Encyclopedia', Tandor Media Inc, U.S.A.
- Longhurst, J. (2003), 'World History on the World Wide Web: A Student Satisfaction Survey and a Blinding Flash of the Obvious', *The History Teacher* 36.3, pp. 343-356.
- Marshall Clark, M. (2002). 'The September 11, 2001, Oral History Narrative and Memory Project: A First Report', *History and September 11, The Journal of American History* 89.2, pp. 569-579.
- Mathieu O'Neil (2009). 'Βικιπαίδεια, γρήγορη «να», σίγουρη «όχι»', *Le Monde diplomatique* (Ελληνική έκδοση) *Ελευθεροτυπία*, 26 Απριλίου.
- Mikkelsen, R. (2007). 'CIA, FBI computers used for Wikipedia edits', Retrieved on 2/3/2009 from <http://www.reuters.com/article/topNews/idUSN1642896020070816>
- Mittleman, D.I. (1968). 'The Computer and Historical Research', *The History Teacher* 1.2, pp. 29-36
- Newton, J.L., Thomas, D.S. (1986), 'The Clio Project: A Programm of Computer-based instruction in the Western History Survey', *The History Teacher* 19.2, pp. 181-199.
- Ονισένκο, Κ. (2007). Εγκυκλοπαίδεια που εμπλουτίζεται καθημερινά, Retrieved on 11/3/2009 from http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_ell_2_24/03/2007_220692.
- Petruzzi, J.D. (2007). 'An army of Amateurs', Retrieved on 15/3/2009 from <http://petruzzi.wordpress.com/2007/01/24/an-army-of-amateurs/trackback/>
- Παναγιωτόπουλος, Π. (2004). 'Πολιτικός κονφορμισμός και εναλλακτική γνώση. Η Νέα Αρχαιολατρεία, το New Age και η ναρκισσιστική χειραφέτηση', στο *Όψεις του σύγχρονου ανορθολογισμού*, Αθήνα, σελ. 195-220.
- Poster, M. (2003-2004). 'History in the Digital Domain', *Historein* 4, pp. 17-32.
- Progressive Historians Summer Symposium(2008), What Is A Historian?, Retrieved on 26/2/2009 from http://www.progressivehistorians.com/2008/06/progressivehistorians-summer-symposium_30.html
- Ρεπούση, Μ. (2005). 'Μαθήματα Ιστορίας: από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση', Αθήνα.
- Rosenzweig, R. (1996), 'Can History Be Open Source? Wikipedia and the Future of the Past', *The Journal of American History* 93.1, pp. 117-146.
- Rosenzweig, R. (2001). 'The Road to Xanadu: Public and Private Pathways on the History Web', *The Journal of American History* 88.2, pp. 548-579.
- Rubinstein, W.D. (2005). 'Academic vs. "Amateur" History: The Yawning Gap', Retrieved on 5/3/2009 from www.socialaffairsunit.org.uk/blog/archives/000308.php
- Tally, B. (1996). 'History Goes Digital: Teaching when Web is in the Classroom', *D-Lib Magazine*, September 1996, Retrieved on 20/3/2009 from <http://www.dlib.org>
- Ves, D. (1997). 'Applications for the World Wide Web in the History', *The History Teacher* 30.3, pp. 265-282
- Wheeler, St. (2007). 'What I Know Is...: Wikis as collaborative tools in nomadic learning', *ICODL* 4, pp. 238-243.
- Χαρατζοπούλου, Κ. (1999). 'Τα μουσεία στον Παγκόσμιο Ιστό', *Αρχαιολογία* 70, σελ. 93-95.
- Ζάχος, Γ.Α. (2007), 'Διαδίκτυο, Έντυπο και Εναλλακτικό Διδακτικό Υλικό: Η εμπειρία από τη διδασκαλία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Ελληνική Ιστορία)', *ICODL* 4, σελ. 352-357.

Διεθνείς Ιστοσελίδες

- Ancient Macedonia, <http://www.bulgarmak.org/illyrian.htm>
- Archives & Museums Informatics: <http://www.archimuse.com/conferences/mw.html>.
- Center for History and New Media, George Mason University, <http://chnm.gmu.edu/> και <http://www.digitalhistory.uh.edu/>.

De Imperatoribus Romanis: An Online Encyclopedia of Roman Rulers and Their Families
<http://www.roman-emperors.org/>
Electronic Antiquity, <http://scholar.lib.vt.edu/ejournals/EIAnt/>
EuroDocs, http://eudocs.lib.byu.edu/index.php/History_of_Greece:_Primary_Documents
Europeana: <http://dev.europeana.eu>.
Forum Romanum, <http://www.forumromanum.org>
History and the WWW, <http://www2.arts.gla.ac.uk/CTICH/histlink.html>
History of Macedonia, <http://history-of-macedonia.com/wordpress/tag/internet/>
Horizon Project Wiki, http://horizon.nmc.org/wiki/Main_Page
Hurricane Digital Memory Bank, <http://www.hurricanearchive.org/>
Lacus Curtius, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/home.html>
Max Planck institute für Wissenschafts Geschichte (Berlin), European Cultural Heritage Online (ECHO), <http://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/content>
Packard Humanities Institut: Greek Epigraphy (PHI), <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/>
Paul Halsall, The Internet History Sourcebook Project, <http://www.fordham.edu/halsall>
Perseus Digital Library, <http://www.perseus.tufts.edu>
Projekt Dyabola. Web-Version, www.dyabola.de
Texts for Ancient Greek Courses, <http://www.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/texts.html>
Translations from Byzantine Sources, <http://homepage.mac.com/paulstephenson/trans.html>
Travels in Southeastern Europe, <http://quod.lib.umich.edu/b/bosnia/>
The Avalon Project, http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/major.asp
The Latin Library ad Fontes Academy, <http://www.thelatinlibrary.com/classics.html>
Thesaurus Linguae Graecae (TLG) <http://www.tlg.uci.edu>
Thesaurus Linguae Latinae (TLL) <http://www.thesaurus.badw.de/>,
The September 11 Digital Archive, <http://911digitalarchive.org/>

Ελληνικές Ιστοσελίδες

Ανιστόρητον, <http://www.anistor.gr/greek/grtext.htm>
Αντίβαρο, <http://www.antibaro.gr/>
Archive, <http://www.archive.gr/>
Δαυλός: Ψηφιακό Μουσείο, <http://www.davlos.gr/webfiles/id.php>
Διαδίκτυο και Διδασκαλία, <http://www.netschoolbook.gr/history.html>
Δίδος: Η πύλη της γνώσης, <http://www.diodos.gr/>
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, www.eie.gr
Ecclesia, www.ecclesia.gr
Εκδόσεις Περισκόπιο, <http://www.periscopio.gr/site/magall.asp>
Έλλοπος: Ανθολογία του Ελληνόφωνου Internet, <http://www.anthologia.gr/default.aspx>
Η αρχαία Ελλάδα, <http://dloizos2.tripod.com/>
Η Βικιπαίδεια στα Ποντιακά, <http://pnt.wikipedia.org>
Η Φιλολογία στον Κόσμο των Η/Υ, <http://www.filologia.gr/Istoria.htm>
Ίδρυμα Λαμπράκη, <http://www.lrf.gr>
Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, <http://www.ime.gr> και <http://www.fhw.gr>
Ιστορεΐν, www.historein.gr
Ιστορικά Θέματα, <http://istorika-8emata.blogspot.com/>
John S. Latsis, Public Benefit Foundation, Electronic Library, <http://www.latsis-foundation.org/ldlib/books.aspx?cat=1>
Κάτοπτρον Ελληνικής Επιστήμης και Φιλοσοφίας 17^{ος}-19^{ος} αιώνας, <http://www.lib.uoa.gr/katoptron/>
Macedonia Greece. The Land of Legend, <http://macedoniagreeceglobal.blogspot.com/>
Μακεδονικά χρονικά, <http://macedonianchronicles.blogspot.com/>
Μικρός Απόπλους, <http://www.mikrosapoplous.gr/>
Μουσείο Μπενάκη, <http://www.benaki.gr/>
Νοητική Αντίσταση, <http://www.noitikiantistasis.com/wordpress/>
Οι σελίδες του Νίκου Σαραντάκου, <http://www.sarantakos.com/>
Orthodox Wiki, <http://el.orthodoxwiki.org>
Πανδέκτης, Ψηφιακός Θησαυρός Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, <http://pandektis.ekt.gr/dspace>
Πολιτιστικός Σύλλογος Θερμοπύλες, <http://www.thermopilai.org/>
Τα Μάρμαρα του Παρθενώνα, <http://www.damon.gr/marmara/>
Telescope, <http://e-telescope.gr/>
Υπουργείο Πολιτισμού, <http://www.culture.gr> και <http://www.yppo.gr>
Χαλούλος Παναγιώτης, <http://users.ach.sch.gr/pchaloul/>